

ש"י עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?

עברית וספרות עברית

כדי להבין את גאונותו של מספר עברי בן-זמננו כש"י עגנון, נצטרך לתת דעתנו תחילה על טבעה של הלשון העברית, לפני שחזרה והיתה שוב לאמצעי קומוניקציה נורמלי, לשפתם של ילדים המשחקים ברחוב. לפני תקופת הדור הנוכחי ניזונה העברית ממקור אחר לגמרי. היתה זו שפתה של מסורת דתית גדולה, וכמעט כל מה שנכתב בה קיבל משמעות בהקשרה של אותה מסורת. ואין פירושו של דבר כי לגבי הקהילה היהודית בכללותה היתה השפה עניין שולי. גם אחרי שהעברית (ולמעשה אף הארמית, שהיתה מקורבת לעברית במידה כזאת שנצטיירה בתודעה היהודית כמין אחות צעירה) חדלה כמעט לשמש כשפה מדוברת, עדיין החזיקה במעמדה כשפה כתובה, ותפשה כל אותן מאות שנים מקום מרכזי בחינוך ובלמודי התנ"ך, התלמוד וכל הכתובים הקשורים בהם. העברית אף לא הפכה לשפה שבני העלית המצומצמת מתגדרים בה, כפי שקרה ללטינית. ידיעה מספקת בשפה נדרשה מכל אחד ואחד; לימוד התנ"ך והתלמוד לא היה מוגבל בשום אופן לאלה המתעתדים לכהן כרבנים או כדיינים. בארצות שבהן היו החיים היהודיים, הדתיים והאינטלקטואליים, היוניים במיוחד – כפולין, איטליה ותורכיה – היוותה העברית אמצעי עיקרי לביטוי חיי-הרוח של חלק ניכר מהגברים בעדה. אמת היא כי נעדרה ממנה אותה החלוחית הנמוגת בשפה כאשר גשים משתמשות ומדברות בה והיעדר זה הוא אמנם משמעותי. אולם עושר מדהים היה אף במה שנותר. לבד מאותם ספרים שנועדו לבנות העם ושחזרו בניב העממי, נכתבו כמעט כל החיבורים הספרותיים – כרוניקות, שירה ואפילו פארהודיות – בעברית. בחיבורים אלו נעשה שימוש באסוציאציות תנ"כיות ותלמודיות עד קצה גבול היכולת ורבו בהם השימושים והחריפים והמפתיעים, או שינויי גרסה משעשעים, בפסוק

"למרחב" ("משא" – בעריכת מנחם ברינקר), 13.3.1970; 20.3.1970. תורגם גם מ-"Commentary", December 1967. תירגמה מרים ברנשטיין.

גרשם שלום

עוד דבר

פרקי מורשה ותחיה (ב)

כינס וערך

אברהם שפירא

ספרית אפקים
הוצאת עם עובד

קים ישנים. תכופות היתה השכלתו של יהודי נמדדת לא רק בשלי-
טתו בתנ"ך ובתלמוד, אלא בשגינות ובחריפות יכולתו להשתמש
במקורות אלה גם למטרות חילוניות.

הספרות העברית המודרנית, ובחוד זאת של המאה הי"ט ותחי-
לת המאה הכ', היתה בנויה מלכתחילה על פראדוקס – יניקתה היתה
משפה שמסורתה דתית בעיקרה ואילו שאיפתה – אל מטרות חי-
לוניות מוצהרות. סופרים בעלי כשרון ניכר, ואחדים אף בעלי
גאוניות ממש, טרחו ועמלו בגבורה כדי להשיג את המטמורפוזה
של העברית לשפה של ספרות חילונית. בתחילת דרכה היתה ספרות
חדשה זאת מכוונת בעיקר לביקורת מצבה המאובן של המסורת
היהודית ולציון מגרעותיה וליקוייה היסודיים הרבים של החברה
היהודית במזרח-אירופה. אולם לאחר זמן, וביחוד עם עלייתה של
התנועה הציונית, נטתה דרכה של תחיית הלשון העברית אל תכלית
חיובית יותר. חיים חדשים החלו לצמוח בארץ-ישראל הישנה והספ-
רות העברית נועדה לשמש חוליה מקשרת בין החברה החדשה
הזאת לבין החיים המתפוררים שבגולה, על כל זיגודיהם הפנימיים.
אולם, אף נציגיה הבולטים של תחייה ספרותית זאת, כביאליק,
טשרניחובסקי ושניאור, היו מוגבלים באמצעי-הביטוי שברשותם.
העברית נשארה לשון המורשה הספרותית; למרות העובדה ששלו-
שת הסופרים האלה בילו את שנותיהם המאוחרות בארץ-ישראל,
לא היתה לעברית המדוברת של הדור החדש כל השפעה מעצבת
על לשונם.

מקומו של עגנון

מקומו של עגנון הוא על פרשת דרכים בהתפתחותה של העברית
המודרנית. מקום כזה פותח בפני הסופר הגאוני את האפשרות
להגיע לדרגה של קלסיקאי. בידו להיות יורשה של פוליות המסורת
היהודית, ואף ההזדמנות להקנות עיצוב אמנותי לחיי העם היהודי,
הכפופים לשלטון המסורת והנתונים עם זאת לפגיעת הכוחות ההיס-
טוריים שהביאו להתפוררותה. אם אמן גדול הוא – לא יהיה שני
לו; הוא יהפוך לקלסיקאי ראשון במעלה, אולם הוא יהיה אף
האחרון במינו.

מאחר שבילה את מרבית שנות יצירתו בארץ-ישראל, היה עגנון

עד להתפתחות של העברית מלשון מדוברת, שתחילה דוברת בפי
חבורה קטנה של אוטופיסטים מתוך החלטה עקרונית, ולאחר מכן
היתה בפיהם של צעירים הולכים ומתרבים, שגדלו בארץ-ישראל
ואשר לא ידעו שפה אחרת. מודעות שלמה היתה בו לגבי תהליך
זה, וידוע ידע כי גלגול הצורה שנתחולל בעברית כרוך היה בהפסד
ניכר של צורה. כאשר עיצובה של השפה כבר אינו נעשה מתוך
לימודי הטכסטים ובאמצעות החשיבה המודעת, אלא יותר על-ידי
תהליכים בלתי-מודעים, שבהם כוחה של מסורת הוא גורם משני
במקרה הטוב, או אז הופכת השפה להיות כאוטית בטבעה. אכן,
אופיה הכאוטי של העברית בת-זמננו ניכר היה עוד לפני ארבעים
שנה, כאשר חזר עגנון מאירופה להשתקע בארץ-ישראל לצמיחות;
אולי יבוא יום שבו תהיה העברית לכלי הבעתו של גאון ספרותי
חדש, אולם אז תהיה כבר שונה במהותה, באמצעיה ובכוחות הכמו-
סים בה, מאותה לשון עברית שצורתיה ומקצביה הונצחו בפרוזה
של עגנון.

עגנון בחושו המפותח והמחודד לגבי הצורה, נחרד בבירור מן
הסיכוי הזה שהעברית תינתק משלשלת המסורת. גם לו חלק בתחיית
העברית, אולם הוא עבד עליה בתוך מכרה המסורת ובאמצעות
הצורות הגדולות הכמוסות בה. מכיוון שהיה סופר בעל כשרון
עילאי, צלחה בידו הצורה ששאף אליה, אולם נידון הוא כאמור,
להיות הסופר הגדול האחרון במדיום הזה. שהרי התוצאה הבולטת
ביותר לעין של תחיית העברית כלשון טבעית היתה, שהמלים השילו
את כובד המשא של משמעויות הלוואי ההיסטוריות, שנצטברו
במשך שלושת אלפי שנים של ספרות מקודשת. המלים העבריות
קנו פתוליות חדשה; ניתן עתה לצקת אותן בדפוסי הקשרים חד-
שים, שאין ריח הקדושה הישן והמכביד, לעתים, נודף מהם.

זהו כמובן הדבר שניסו לעשות הסופרים העבריים בשני הדורות
האחרונים. אך משא ההיסטוריה, שסופרים אלה חשים בעצמותיהם,
בא על אישורו גם בעיצומו של המרד. מבחינה זאת הרי הסופרים
בני דורנו – אלה שהתנ"ך כבר אינו ספר קדוש בשבילם, אלא
מסכת האגדה הלאומית, וספרות ימי-הביניים והספרות הרבנית
הם בשבילם בבחינת ספר החתום בשבעה חותמות – מצבם מאושר
מזה של עגנון ובני דורו. בני-חורין הם להיאבק עם המלים בתוך
הקשר רגשי חדש לגמרי ובדרגת חופש שלא היתה כמותה קודם

לכן. נכון אמנם שהם גיצבים נוכח סכנות הלידה מחדש, שאינן נופלות באימתן בשום פנים מסכנות הלידה. אין איש יכול לנבא מה תוליד המערבולת הפרועה הזאת, מבחינת הספרות. בינתיים, לפחות, לא נשמע בלתי אם הגמגום. חלק ניכר מיצירתו של עגנון הופיע בזמן אחד עם נסיונות הגמגום הראשונים האלה של הסופרים הישראליים הצעירים. ישנו אף קסם משיכה מסותר בין שני המחזות. במחנה האחד הסופר המגן על העמדה הקדמית ביותר של השפה העברית בדפוסיה הישנים, ובמחנה האחר חלוצי אדמת הפור המשתרעת מעבר לה. החיוניות האנארכית, פריצת הגדרים והחספוס שבשפה החדשה, עוררו בעגנון חרדה ופחד ושימשו נושא ללעג ואירוניה בכמה וכמה מסיפוריו. אולם הקורא אינו יכול שלא להרגיש, כי חלק רב מיצירתו של עגנון נכתב כמין השבעה בואשת, כתחינה אל אלה שיבואו אתריו. הרי זה כאילו היה אומר: "כיוון שאינכם מקבלים את רציפות המסורת ושפתה בהקשר המקורי, קבלו אותן לפחות בצורה שבה נתגלגלו בכתבי. קבלו אותן מזה העומד על פרשת-הדרכים ומביט לשני הכיוונים".

עגנון והמסורת הדתית

גיטיתי לבהון את מצבה של הספרות העברית במידה שהדבר נוגע לעניין קביעות מקומה של יצירת עגנון בזמנו. אולם כדי להבין יצירה זאת בצטרך להעיף מבט גם על מחברה, משום ששניהם גם יחד חידתיים הם, אם לא למעלה מזה. לא רב הפלא כי במשך ארבעים השנה האחרונות צמחה כמות ניכרת של דברי פרשנות על משמעותם של כתבי עגנון אשר הציגו נקודות-ראות מרוחקות מאוד, ואפילו מנוגדות, זו לזו. אחדים מן המפרשים אף הפליגו בפרשנותם וקראו בתוך עגנון מהרהורי לבם.

מובן הוא כי הדברים המפורסמים כסתירות בכתבי עגנון מזמיינים פרשנות-יתר שכזאת. פירושים אלה מתרכזים בנקודה אחת: עמדתו של עגנון כלפי המסורת ההיסטורית, או ליתר דיוק, הדתית, של היהדות. האם יש לראותו כדובר של מסורת זאת, שליח המביא את בשורתה ברמה גבוהה של עיצוב אמנותי? או שמא עלינו לראות בו יותר את האמן המעולה, המשתמש במסורת כדי לבטא באמצעו-

תה את כל מורכבות החיים של היהודי בזמנו, מבלי להציע כל תשובה קלה לשאלה הנושנה: לאן מועדות פנינו? האם הנו מגן גדול של האמונה, כפי שמשבחחים בו האורתודוקסים? או שמא הנו מין גאון אקסיסטנציאליסטי המראה את הריקנות שבכל מלאות ואת מלאותו של הריק? ואולי הוא כאותו מלך מאורי שתלה באר-מונו תמונות של אנשים לבנים, מציב אידיאל אשר הוא יודע היטב שלא יוכל להתגשם בתקופתנו?

עגנון עצמו, עם כל כשרון השיחה הרב שלו, נהג לקמץ בדברים בשאלות אלה. הוא לא אהב להתחייב. הוא סיפק את היצירות והותיר לקוראיו להתמודד אתן, ולמפרשיו - להתגודד ולריב עליהן. הייתי אומר שהוא נהנה למדי מן המחזה הזה. לאמיתו של דבר, אחרי שהכרתי את עגנון במשך חמישים שנה, יכול אני להעיד כי בראיתו שלו עצמו נתחוללו שינויים גדולים במשך השנים, ומסופק אני אם יוכל איזה פירוש מתאם (הרמוניסטי) אחד למוד אותו במידת הצדק. כאשר הכרתיו לראשונה לא היה מה שקורין יהודי שומר-מצוות, אך אפילו באותה תקופה עורר את הרושם שהוא נושא מסורת רוחנית גדולה. ולהיפך, בשנותיו האחרונות כשהיה ליהודי שומר-מצוות, עורר עדיין את הרושם של אדם בעל חרות אינטלקטואלית שלמה ובעל הלך-מחשבה בלתי אורתודוקסי לחלוטין.

דבר זה מתאשר בתולדות חייו. עגנון החל לכתוב בנעוריו, לפני למעלה משישים שנה, הוא גדל בבוצ'אץ' שבגליציה המזרחית (שהיא עכשיו אוקראינה המערבית), קהילה ותיקה ומבוססת, שמנתה לא יותר משמונת אלפים יהודים ועם זאת שימשה מרכז של למדנות. מוצאו ממשפחת למדנים מתנגדים, שמנתה גם כמה חסידים, ילדותו שיקפה שני עולמות אלה - החסידות והמתנגדות - שהיוו בצירופן את פניה של הדתיות היהודית בגליציה של המאה הי"ט. לבד מן החינוך התלמודי המסורתי, לא קיבל שום השכלה כמעט.

את שנות התבגרותו בילה עגנון בבית-המדרש שבעירו, שהתפארה בספרייה עברית מצוינת. הוא היה לקורא נלהב וחסר הבחנה בספרים האלה, שהלהיבו את דמיונו, ועוד בנעוריו התחיל לכתוב להם הערות ופירושים. אך באותה עת התחיל לחבר גם סיפורים ושיירים בסגנון ההשכלה. גליציה היתה באותה תקופה אחד ממרכזי הספרות העברית החדשה ושמעם של סופריה יצא כגדולים בסגנון

עברי. עודנו נער הצטרף עגנון לשורות הציונים.

למדן או מספר

תחילת הקריירה הספרותית של עגנון היתה, בשנת 1904, בעיתונים העבריים והאידיים המקומיים, שנעלמו מזה שנים רבות. ידיו המבוגר ממנו, אליעזר מאיר ליפשיץ, שעגנון היה קשור אליו עד מותו של הראשון, אמר לו אז, בלבוב: "עליך לגמור בדעתך מה אתה מתכוונן להיות, למדן או מספר". עגנון הקדים את בחירתו. אולם היידיש, שחיוניותה האנארכית הבלתי-רגילה לא תאמה את חוש הצורה שלו די הצורך, איבדה במהרה את שלטונה עליו, ואחרי שנסע לארץ-ישראל ב-1907, שוב לא חזר להשתמש בה כבכלי ביטוי ספרותי.

מאבק חייו עם העברית, שהוא החומר וגם הצורה של השראתו, מצא את ביטויו באותם הישגים עילאיים ראשונים של גאונותו כמספר, אשר נתפרסמו בארץ-ישראל בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה. רישומם של אלה היה מידי.

סיפורו הראשון שנדפס בארץ-ישראל, סיפור לירי ונוגה בשם "עגונות", מהווה עד היום דוגמה קלאסית של פרוזה עשירת דמיון. אלה שניחנו באוזן קשובה לפרוזה עברית – והיו לא מעטים כאלה בארץ-ישראל באותם ימים – הכירו מייד, שכאן לפנייהם תופעה חדשה לגמרי. שלום שטרייט כתב ב-1913 על הסיפור הזה: "בשעת קריאתו עבר זרם חשמלי בקהל הקוראים".

שום סופר עברי לפניו לא העז לפתוח סיפור קצר בציטטה ארוכה מתוך אחד הספרים הנושנים והנשכחים ולהשתמש בציטטה זאת כבנעימה חוזרת לאורך הסיפור כולו.

תולדות הוצאתו לאור של יצירות עגנון באותן שנים היו עוד יותר פראדוקסליות. שבועונו של "הפועל הצעיר", קבוצה שהושפעה מאוד מרעיונות טולסטויאניים ו"נארודניקיים", הוציא לאור בהמשך כים את ספרו הראשון של עגנון – "והיה העקוב למישור". סיפור זה מפתח את הנושא של אנוך ארדן, במסגרת חסידיית מסורתית חמורה, ואם כי הספר כתוב לא בסגנון "ספרי יראים", הרי הוא כתוב בסגנון ש"ספרי יראים" היו נכתבים בו אילו נתחברו בידי אמנים גדולים. יוסף היים ברנר, אתאיסט מושבע, שהיה הראשון

להכיר בגאונותו הספרותית של עגנון, קיבץ אחת לאחת את פרוטותיו האחרונות, כדי להוציא את הסיפור בצורת ספר, בשנת 1912 ביפו. האיש שסידר את הספר לדפוס היה חסיד נלהב של רבי נחמן מברצלוב. ידוע הדבר כי שני אלה גם יחד גהנו הגאה עצומה מן הסיפור, ובכך הקדימו, אפשר לומר, את עמדותיהם המנוגדות של מעריצי עגנון בשנים שלאחר מכן. בעיני ברנר היה סיפור זה יצירה ראשונה של ספרות עברית תילונית, שבה הפכה המסורת לאמצעי ביטוי אמנותי טהור שאינו נגוע בגורמים זרים, כגון בייקורת או אפולוגטיקה של החברה היהודית. בעיני הסדר, מאיר בארצלבר, אדם בעל נשמת טהורה, שהכתירו שנים רבות, היתה הסיפור התגלמות אמיתית של תורת החסידות ורוחה.

בשנים המעצבות של שהותו הראשונה בארץ-ישראל, אמנם חש עגנון את עצמו כבן-בית בשני המחנות הללו. הוא התהלך בניחותא בקרב חלוצי העלייה השנייה, שמשאלתם היתה להחיות את העם היהודי באמצעות אמנות העבודה והתחדשות הלבבות ההומאניסטית, יותר מאשר בדרך המהפכה הסוציאליסטית. הוא יקבל את חזונו הציוני כתקווה היחידה לעתיד היהודי, אם כי אותה ציונות נצטיירה בכתביו, לעתים קרובות למדי, בחיורון מובלט.

אולם באותה שעה עלה בידו לקיים יחסים הדוקים גם עם נציגי היהדות הדתית. אין ספק שהיה הבדל בנימת התייחסותו כלפי שני המחנות. הוא זנח בידועין את עולם המסורת, כפי שהכירו בנעוריו, אך עדיין היה רווי ברוחו של עולם זה ושבו בקסמיו. מנקודת מבט של הציונות – תנועה גדולה שנטלה על עצמה לחולל תמורה בחיי עולם המסורת – בראה היה כאילו חיים אלה והמייצגים אותם, תובעים את עיצוב דמותם האמנותית. בוודאי שלא היתה בעולם הקסום של הישוב הישן, אלה המתיישבים שקדמו לציונות, משום בשורה לעגנון הצעיר באותן השנים במה שנוגע לחזונו שלו על תחיית העם היהודי. אולם עולם זה סיפק לו אוצר בלום של טיפוסים ואירועים מופלאים ומשונים שיכלו לצמוח רק מתוך האווירה הזאת. חיי הדורות כמו עמדו כאן מלכת, בתערובת מזוהה של אלמוות והתפוררות. הפגישה הזאת היוותה אתגר גדול לאמן הצעיר, שהכיר בעולם זה של ירושלים הישנה חלק שהיה מכוסה ושקוע גם בתוכו הוא.

אחרי שספג את חייה של ארץ-ישראל היהודית באותן שנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה, ביקש עגנון להינתק לזמן-מה משני המרכזים שקבעו עד אז את חייו – גליציה וארץ-ישראל. הוא חיפש מקום להמשך התפתחותו ולגיבוש נסיונותיו האמנותיים. וכך נסע ב-1913 לגרמניה. לא היה בכוונתו להישאר בגרמניה יותר משנים אחדות, אולם המלחמה השיגה אותו שם ורק בשנת 1924 חזר להתיישב בירושלים.

שנותיו של עגנון בגרמניה היו חשובות מאוד ליצירתו. כאן פגש סוג חדש של יהודים, שהתמיהה אותו. למרות כל סקרנותו לגביהם, לא יכול היה לקשור עמיהם קשרים עמוקים כל שהם, כדוגמת הקשרים בהם נקשר, נאמר, עם בני גליציה. הוא הרגיש עצמו כגולה, אך בה בשעה היתה רוחו שלוה ומרוממת כשל אדם היודע את מקום שייכותו. עדיין היה קורא מתמיד, וכשראיתו לראשונה, היה זה בספרייה המצוינת של הקהילה היהודית בברלין, שם חיפש, כפי שאמר לי, ספרים שטרם קרא.

באותו זמן בא במגע הדוק גם עם הספרות האירופית. הוא היה קורא גדול של המסון במיוחד. נטייתו החזקה לשלמות נעשתה בולטת למדי כבר באותה תקופה. הוא היה כותב וחוזר וכותב את סיפוריו שש או שבע פעמים, תכונה שהפכה במשך הזמן לצורתו הצרורה של המו"ל שלו, מפני שנוהג היה להכניס שינויים בכתביו, אפילו תוך כדי הגהתם. במשך השנים האלה הוא פרסם מעט יחסית, אולם הוא עבד ללא-השך על גיסוהם מחדש של סיפוריו הישנים וגם על חיבורם של סיפורים חדשים. כמו-כן חיבר כמות ניכרת של שירים ורומן אוטוביוגרפי ארוך, שבו עשה חשבון-נפש ביקורתי של שנות נעוריו ושל התנועות הרעיוניות שעיצבו את דמותו. הפרק היחידי שנשתמר והתפרסם מיצירה זאת מצייר תמונה מרה והרסנית של הציונות בגליציה בתקופת נעוריו.

אמרתו הפרק היחידי, שכן ביוני 1924 פרצה דלקה בביתו של עגנון בהומבורג (ליד פרנקפורט), ובה נשמדו כליל כל כתב-היד והגיירות של עגנון, יחד עם הספרייה העברית הנהדרת שלו. אסון זה היווה נקודת-מפנה בחייו ואחריו לעולם לא חזר לקדמותו. ובאמת, מי יעז למוד את כוח השפעתה של מכה כזאת על אישיותו

של אמן גדול? עגנון צריך היה להתחיל מבראשית. הוא ויתר על כתיבת שירה וכן לא גיסה מעולם לשהור את הרומן שלו שהלך לאיבוד. הוא אמר נואש לאשר אבד, וחזר והתחיל במה שהיה לו – דמיונו היוצר.

חודשים אחדים אחרי השרפה חזר עגנון לירושלים. הוא הרגיש קשר מעמיק והולך, עד לבלי הינתק, לעיר הזאת וקיבל עליו אורח חיים שמרני ומסורתי.

במשך עשרים וחמש השנים הבאות, חזר אל הגולה רק פעם אחת וזאת אחרי הלם נוסף – כאשר נבזז ביתו בתלפיות על-ידי ערבים במאורעות שנת 1929. הפעם נסע לביקור קצר בעיר מולדתו בגליציה ולשהות ארוכה יותר, של שנה כמעט, בגרמניה, כדי לסיים את הבאתם לדפוס של ארבעת הכרכים הראשונים של כתביו המקוריים, אשר הכנתם נמשכה חמש שנים.

נסיעה זאת היתה פגישתו האחרונה עם אירופה ויהודי אירופה. היא הטביעה חותם עמוק בתודעתו והולידה את היסוד המתסיס בכמה מכתביו המאוחרים החשובים ביותר. לאמיתו של דבר לא היה כבר צורך לצאת אל הגולה – הגולה החלה לבוא לארץ-ישראל, בגלים הולכים וגוברים של עלייה. בשנים אלה קיבלה יצירתו מימדים נרחבים יותר.

האנתולוגיסט

בהקשר זה ראוי לעמוד על כשרונותיו המיוחדים של עגנון כאנתולוגיסט. פעילות זאת היתה הרבה יותר מעיסוק צדדי גרידא, במסגרת עבודתו היוצרת כסופר. אמנם עגנון לא היה מעולם מלומד, אם נבין מונח זה כמתייחס לאדם המקדיש את עצמו לניתוח היסטורי וביקורתי וללימודן של תופעות במסגרת מושגים מסוימת. אף-על-פי-כן, היתה בו תמיד נטייה למוחקר, שעלתה בקנה אחד עם אהבתו ללימוד המקורות. היה לו חוש נפלא לכל המשמעותי והמזור בתחום הנרחב של הספרות העברית ואף כשרון לסינתזה. עוד בשנות שהותו בגרמניה, ערך בגרמניה שתי אנתולוגיות: "ספר יהודי פולין" ו"מעוז צור – ספר החנוכה". בירושלים הקדיש זמן רב ועבודה רבה לשלוש אנתולוגיות, שבהן השקיע הרבה מעצמו. אנתולוגיות אלה מציגות מוזיגה מושלמת של כשרונו כלמדן וכמבין

עם שאיפותיו כסופר וכאמן-הצורה. הן מהוות גם, לפי דרכו, דוגמא-אות בולטות של כתיבה יוצרת. הראשונה מביניהן היא – "ימים נוראים". עגנון היה ער מאוד לערכה של אנתולוגיה זאת וכמו כן ברור היה לו שיעתיקו ויגנבו ממנה כהנה וכהנה, ובאמת לא נתבדה. בחוש ההומור הסרקסטי קמעא שלו, כלל עגנון ב"ימים נוראים" כמה קטעים מצוינים משל עצמו, שיחס לספר הדמיוני "קול דודי", אשר נזכר בתמימות גמורה בביבליוגרפיה, ככתב-יד שברשות המחבר.

האנתולוגיה השנייה מורכבת מסיפורים, מעשיות ובדיחות – על ספרים ועל מחברים. זהו קובץ המשקף את עניינו הרב של עגנון בתולדות הספר היהודי. זהו ספר נפלא, אשר מטעמים ועלמים הוצא לאור עד עתה במהדורה פרטית בלבד. האנתולוגיה האחרונה היא אוסף מאמרים על עשרת הדברות – "אתם ראייתם".

ספרים אלה, שלהכנתם הקדיש עגנון שנים מחייו, משמעותם בעיניו ודאי גדולה ורבה היתה. בספרים אלה עשה עצמו לכלי שדרכו נשמע קולה הצרוף של המסורת, בצמצום-המלים המעודן המאפיין אותה. לעתים גמוג אף קולו שלו לבין קולותיהם של המקורות, מבלי להבחין בינו לבינם.

לפני יותר מארבעים שנה תכנן עגנון גם אוצר-סיפורי-חסידיים, שהסכים לערוך בשיתוף פעולה עם מרטין בובר. הוא החל בעבודה זאת בהומבורג, אך הקטעים הראשונים של כתב-היד נפלו קרבן לדלקה והוא ויתר על התכנית.

ראוי לציין כי הסופר העברי הגדול היחידי, שעמו הגיע עגנון לכלל הבנה אישית, היה חיים נחמן ביאליק, שהיה שותף לעגנון בנטייתו לחבר אנתולוגיות. לאמיתו של דבר, לא חש עגנון את עצמו מעולם כה נוח בחברתם של סופרים, כפי שהרגיש במהיצתם של מלומדים המופיעים באורה די מפתיע כדמויות מרכזיות בכמה מסיפורי ההווה המוזרים ביותר שלו. משלח-היד של הסופר או האמן כשלעצמו, לא משך במיוחד את דמיונו בעוד שהריכוז המוחלט וחסר-התוחלת של המלומד בנושא עיונו, הילך עליו קסם אפל, כזה העולה מן הסיפור "עידו ועיגם", שהוא סיפור אודות גדולתו ומפלתו של המדע.

האמן ואיש המסורת

מבקרים רבים עמדו בצדק על המתח הקיים אצל עגנון בין האמן לבין איש-המסורת. מתח זה שייך למהותו, גקודת-המוצא שלו היתה מן המסורת, בעיקר בכך ששימשה חומר בידיו. מכאן עשה את דרכו בשני מישורים: מצד אחד, בכך שהלך והעמיק את חדירתו לתוך מסורת זאת, לתוך סביכותה וגדלותה. מצד שני, בחשפו את כפילות-פניה של המסורת, השאירה בלתי-מוגדרת מאחרי גוו וחזר והתחיל מן המצב המעורער והאבוד של היהודי המודרני, שנטל עליו לעשות שלום בגפשו, או להישבר במסה הזאת, מבלי שינחחו אורה של מסורת, שטרם איבדה בעיניו את משמעותה.

בתחום היהודי מהווה יצירת עגנון אליפסה החגה סביב שני קטבים – העולם של בוצ'אץ' ויהדות פולין בכלל ועולם החיים החדשים שצמחו במרכז הישן, בארץ-ישראל. תמונתם של שני עולמות אלה מצטיירת ביצירת עגנון בשני המישורים הנזכרים – שניות שהנה אפיינית מאוד לעגנון ואשר הטעתה רבים מקוראיו. עולם הערכים היהודיים המוצקים ועולם המבוכה הגמורה – לעתים נראה כאילו מרחק של שניים או שלושה דורות מפריד ביניהם, אולם רושם ראשון זה מטעה. עם כל פשטותו למראית-עין, קיימים מתחים גדולים אפילו בתוכו של עולם המסורת, וגם במאבקים המתחוללים בתקופתו של המחבר ניכרת השניות של הרמוניה והתפוררות. ואם כי נראה כאילו מושלות בכיפה המהומה והמבוכה, קיים בכל זאת איזון רופף בין שני הכוחות. פינה גידחת כבוצ'אץ' יכולה היתה להכיל עולם מלא של רגשות, תשוקות ושאיופות אנו-שיות, עולם של עושר אין-קץ ושל חזיונות-תוגה תהומיים. באותה מידה עצמה, יכולות היו להצטייר, במאבק על חיים חדשים בארץ הישנה, גם כל אין-ספור כפילויות-פניה של הציונות, אילו מימש עגנון את תכניתו וסיפק לנו את ההמשך המובטח של "תמול שלשום".

סיפור וכרוניקה

עגנון התחיל בכתיבת סיפורים קצרים ובצורה הזאת הגיע כמעט מייד לשלמות עוצרת נשימה. עברו יותר מעשרים שנה של פוריות אינטנסיבית, לפני שפרסם את ספרו הגדול הראשון – כרוניקה של

כאלה, קצרים או בינוניים באורכם, בהם כאלה הבנויים על מארע בודד ולעומתם אחרים הדוחסים דראמה שלמה לתוך סיפור מעשה מרוכז. הזכרתי כמה דוגמאות מן הסוג הראשון. מבין הסיפורים הדראמטיים קשה לומר איזהו הראוי לשבח מכולם. לפי דעתי, שלוש שה סיפורים כאלה של עגנון הם מן המעלה הגבוהה ביותר שבנמצא. אלה הם: "אגדת הסופר", "הרופא וגרושתו" ו"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו".

הסיפור הראשון מספר על סופר-סתם שאשתו היתה "עצורה על בנים" וביקשה מבעלה להקדיש כתיבת ספר תורה "למען יינתן להם שם ושארית בישראל". אולם לפני שנמלאה בקשתה "מתה בדמי ימיה ולא הגיחה אחריה לא בן ולא בת". הסופר-סתם, שאור-מנותו מתוארת בשלל פרטים חסידיים וקבליים, כותב ספר תורה לזכר נשמת אשתו וכשהוא מגיע לסיום הספר הוא מת תוך כדי ריקוד לכבוד התורה, כאשר אשתו מופיעה לפניו במראה אקסטטי-ארוטי. המעשה מסופר בלי כל שימוש באמצעים פסיכולוגיים ובכל זאת הוא נותן תמונה מלאה של המתח הדראמטי בחייו של רפאל סופר-סתם. זהו אחד מסיפורי עגנון הערוכים בסגנון חגיגי. אתה כמעט מצפה לקרוא את הדברים מעל-גבי קלף מצויר באותיות המעוטרות שבהן כותבים סופרי-סתם. כמו חי בזכרוני אותו ערב, במועדון העברי בברלין, באביב שנת 1917, כאשר קרא עגנון סיפור זה מתוך כתב-היד. יכול אני עדיין לשמוע את הנימה החדגונית המקובנת של קריאתו, שניגונה הזכיר את קריאת-ההפטרה. בניגוד לצמצום-המלים המודגש של העמודים האלה, נמצא התי-אור המפורט ב"שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו". זהו סיפורם של שני חברים, שעל חייהם גפלו את המתאריך והמתקן יותר ויותר של עלבון, שראשיתו באמירה של קנטור שנפלטה מפיו של אחד מהם בלשון הלצה. חברו בלע את העלבון ושמר אותו בלבו עד שזה כרסם בשורשי חייו. ככל שהיה ר' שלמה, זה שמפיו נפלטה ההערה המעליבה, דורש את טובתו ומבקש לפייסו, כן היתה טינתו של ר' פנחס גוברת. שניהם תלמידי חכמים גדולים, "אך אין שלום ביניהם לא בעולם הזה ולא לעולם הבא". המעשה מסופר מתוך הגיון הנפלה בורותו ומתוך חדירה פסיכולוגית מופלאה. לקחו של הסיפור הוא שאורה של תורה אין בו כדי לחמם את הלב הקפוא. ("שני תלמידי חכמים הדריין בעיר אחת ואין נוהיין זה לזה בהלכה –

חיים יהודיים בגליציה החסידית לפני כמאה וחמישים שנה. יצירה זאת נמצאת, מבחינות רבות, על קרהגבול שבין הנובלה והרומן והיא עצמה מהווה מסגרת למספר רב של סיפורים אחרים, קטנים יותר.

רבים מהסיפורים הראשונים האלה, שהקנו לעגנון הכרה נרחבת ושיש לראותם כיצירות קלאסיות בסוגן, הם אגדות מן העבר היהודי. סוד שלמותם הוא בכך שהם מביעים תוכן עשיר עד בלי די בתוך מסגרת צרה ביותר. ראשונות במעלה מן הסוג הזה הן יצירות-המופת המכונסות בכרך "אלו ואלו". עצבות אין-קץ נסוכה ברבים מן הסיפורים הללו ועם זאת מגשבת בהם גם רוח-התנחומים.

עצב וניחומים המשמשים בערבוביה הנם קו יהודי עמוק ביצירות עגנון. דוגמה לעניין זה מהווה, למשל, הסיפור הנורא באיפוקו "מעשה עזריאל משה שומר הספרים". זהו סיפורו של עזריאל משה הסבל, עם-הארץ ש"נתלהב לבו על הספרים וחזר על שמותיהם בלחש... וישם את שמותיהם וקרא אותם פעמים הרבה עד שהיו שגורים בפיו" שמות כל הספרים ש"היה בוכה עליהם שלא זכה לידע תורתם". עזריאל משה זה נעשה שומר הספרים ומת על קידוש-השם בהגיבו בגופו על הספרים מפני קלגסים שבאו לעירו. כמה מן האגדות האלה ינקו את השראתן ממאמרים תלמודיים רבי-רושם. דוגמה לעניין זה הוא הסיפור "מעגלי-צדק". זהו סיפורו של עושה-הומץ, זקן עירי ואביון, שצירף פרוטה לפרוטה כדי לעלות לארץ הקודש, ואת פרוטותיו שלשל בתמימותו לתוך "קופה תחת איקונין על פרשת דרכים" והיה סבור שאין מקום בטוח ממקום זה... מקץ שנים הלך וגטל אבן לשבור את הקופה ולהוציא את מעותיו. מצאוהו עומד אצל הקופה והאבן בידו. תפשוהו וחבשוהו בבית-האסורים עד שבא לבקרו בתאו "אותו האיש" (ישו) והרכיבו על גבו כדי להביאו לירושלים. אותו הלילה נמצא הזקן מת בירון-שלים על-ידי אנשי ה"כולל" שלו. עגנון, שהותקף על-ידי שוטים על שיר-ההלל הזה לישו, טען לאחר מכן שסיפור זה אינו אלא אלגוריה מרה על כשלונו של הציבור המדיני, שנשענה על ברכי ההצהרות הריקות של האנגלים. כאשר מנסים להגיע לארץ-הקודש על סמך הבטחות כאלה, מאבדים את החיים. אני אינני מאמין בפירוש הערמומי הזה.

במרוצת השנים הוציא עגנון מתחת ידו מספר רב של סיפורים

הקרקע שעליה דורך היהודי הדתי אינה יציבה ביותר. כוחות אפלים אורבים בכל פינה וכוח־הקסמים של ההלכה מספיק בקושי לעצור בעדם. די בזיוה קלה לפרוץ בקיעים בקרקע הזאת ואז כל אדם – אפילו הוא בתוך תחום־ההלכה וכל שכן זה שמחוצה לו – נופל בידי הרוחות הרעות, שאולי אין הן אלא ספקותיו ומבוכותיו. עגנון, שיחד תשומת־לב מרובה לצד זה של החוויה האנושית, אינו מתחייב לגבי טיבה האמיתי של זירת־האירועים המשונים האלה. סיפוריו על חוויות זרות כאלה, המסופרים מתוך ראייה חו־דרת ביותר ובפשטות ריאליסטית, מקובצים ב"ספר המעשים" שלו. זהו קובץ שעורר מחלוקת רבה, מפני זיקתו הגלויה לעין לסיפורי קאפקה*.

רבים רואים סיפורים אלו כמגודים בתכלית ליצירות אחרות של עגנון, שבהן מצטייר בתבליט חריף עולם המסורת על משמעו־יותיו־הכפולות והבקיעים הנבעים בו. אחרים טוענים שהם מהווים השלמה ליצירתו המוקדמת וישנם גם כאלה המתעלמים כליל מן הספר המטריד הזה. עם זאת ברור שהוא נועד להביע משהו שמשקלו רב ביותר למטרתו האמנותית של עגנון. הפראדוקס הטבוע בכל צעד שאדם מנסה לעשות, מתגלם כבר בשם הספר, הבלתי־הולם, באורח מוחלט, את תוכנו. מפני שעניינו של הספר הזה הוא להדגיש דווקא את אי־האפשרות לבצע אפילו את המעשה הקל ביותר, מבלי שיתהווה סבך של מבוכה ובלבול שאין להתירו, אלא על־ידי Deus exmachina או על־ידי היקיצה כמתוך חלום־בלהות. לאמיתו של דבר, כמה מן הסיפורים הללו נראים לי בפשטות כסיפורי חלומות. אולם היסוד החלומי שבהם, טבוע גם באירועים הפשוטים ביותר של חיי היומיום. המספר מבקש לשלוח מכתב בדואר או לפגוש ידיד, אך מתברר כי משימות אלה הן בלתי־אפשריות. ואין אפשרות לקבוע מה הדבר שעומד למכשול בדרכו.

* ישנם בלי ספק קווים מסוימים המשוחתפים לקאפקה ולעגנון. מאכס ברוד אמר על קאפקה: "כמעט שאי־אפשר היה לדבר עם קאפקה בעניינים מופשטים. הוא חשב בתמונות ודיבר בתמונות. הוא ניסה להביע את מה שהרגיש בפשטות גדולה ובדרך הישירה ביותר. אולם אף־על־פי־כן היתה התוצאה בדרך־כלל מסובכת ביותר והיתה מולי־דה סברות עד בלי די, בלי כל הכרעה של ממש". דבר זה נכון בדיוק לגבי עגנון, כפי שנוכחתי לדעת פעם אחר פעם, במשך שנות היכרותנו.

אחד מת ואחד גולה" – סוטה, מ"ט ע"א). ואולם אמת מדה זאת אינה מוצגת באותו יצר־הפולמוס, שכל סופר עברי קודם לעגנון היה מחדיר לתוך הסיפור, אלא מתוך אותה עמקות הבנה, שלוה עצומה והיעדר כל פניות, שבזכותם סיפור זה הוא מן הגדולים ביו־תר שנכתבו אי־פעם בספרות העברית.

דיברתי עד עתה על יציר־לב האדם, שמקומם שמור להם, כמובן, ביצירת עגנון. השיבותם של יציר־לב היא מרכזית בכתבי עגנון. ואולם, מלבד כמה חריגים גדירים הראויים לציון, ניכרת כתיבתו של עגנון באיפוק בלתי רגיל ובהיעדר כל פאתוס או רוממות לשון. מספריו כמעט שאינם מרימים את קולם ובכל כתביו אין אף רמו קל להיסטריה אקספרסיוניסטית. לעתים קרובות למדי הוא מתאר מצבים שבהם מתבקשת, לכאורה, התבטאות שכזאת, אולם לעולם אין הוא זונח את הקול הדק והחרישי, שנעשה לסימן־ההיכר של סגנונו.

הפכחון של לשון חז"ל

בעניין האמור נסתייע עגנון, ללא ספק, בפכחון הבלתי־רגיל של לשון חז"ל, שהיתה לה השפעה עמוקה על דרך כתיבתו. סגנון זה אינו סובל שום השתפכויות־רגש והאיפוק החמור שלו מקבל יתר תוקף דווקא במקומות שבהם עוסק עגנון בסיטואציות הטעו־נות מתח רגשי גבוה.

דבר זה נכון במיוחד לגבי סיפוריו החסידיים. זוהי צורה סי־פורית, שבה הצגת השפעת המיסטיקה על החיים היהודיים, גרמה כמעט לכל סופר עברי אחר להיגרר אל הסנטימנטליות, אך עגנון עצמו, המושרש עמוקות בסגנון הענייני של ספרות הקבלה, מצא דרך אחרת להיענות לאתגר הזה. אין זכר אצל עגנון לאותה סנטי־מנטליות צורמת, המאפיינת את סיפורי־החסידיים של י. ל. פריץ. גם בתיאורי עולם החסידיים נוהג עגנון בשובה ונחת. תחום הפלאי שזור בתוך הממשות הערומה. יתרה מזאת, הוא מהווה חלק ממנה. לא הקדושים וחוויות התפשטות הגשמיות שלהם הם נושאי הת־עניינותו של עגנון – אלה מופיעים כמעט רק בציטטות ובסיפורים מפי אחרים – אלא האדם הקטן, איבר מגופה של העדה החסידית, אשר בעיניו החיים על כל צדדיהם, הם ממשיים לגמרי ורוויי־מסתורין, במידה שווה.

אפשר שאלה הם המכשולים הרגילים ביותר בחיי יומיום, אך באותה מידה ייתכן שיש בהם מן הסיט, במימדים סוריאליסטיים. על-כל-פנים מתברר לגמרי, שגם בצעד הקטן ביותר שאנו צועדים בממשות, אין כל בטחון, לא כל שכן בתחום הטרוסצנדנטי. כל הדברים הללו נאמרים על-ידי סופר שיש לו שליטה מלאה במסורת, שחסרונה או היעדר כל גישה אליה צויין, לעתים קרובות, כתכונה שקבעה את עולמו של קאפקה. עובדה זאת בוודאי שצריכה היא לעורר בנו מחשבה. אולם עגנון לא היה הראשון שהכיר או תפש שאפשר ליפול דרך בקיעיה של המסורת. או שמא עלי לומר, שאפשר לחדור דרכה. הוא יכול ללמוד וגם למד הרבה על מצב העניינים הזה מן התורות של ר' נחמן מברצלב ומסיפורי המעשים המפורסמים שלו היונקים את השראתם ממקור אחד. אילו לא נכתב "מעשה ז' הקבצנים" על-ידי ר' נחמן מברצלב עשוי היה להיכתב בידי עגנון, ואז היתה לו הילה קפקאית.

הרומנים

אחרי שובו לירושלים הוציא עגנון מתחת ידו כמה רומנים באורך מלא. הגדול שבהם ראוי אולי יותר להיקרא – כרוניקה של החיים היהודיים במאת השנים שבין 1830 ל-1930. שלושתם מהווים, במובן מסוים, טרילוגיה, שכן עם כל השוני שבין החלקים, הרי הם כרוכים ואחוזים יחדיו על-ידי אחדות הדינמיקה ההיסטורית. כוונתי לשלש-שת הרומנים שלו – "הכנסת כלה" (1931) "אורח גטה ללון" (1940) ו"תמול שלשום" (1946).

"הכנסת כלה" מתאר את הרפתקאותיו של ר' יודל חסיד, הנודד דרך כל גליציה המזרחית, כדי לקבץ גדוניה לבנותיו. ר' יודל, גיי-בור הספר, הוא התגלמות מושלמת של החסידות במלוא פריחתה. הוא בקי בספרים הקדושים ובסיפורי הצדיקים ומאמריהם ואלה מהווים בשבילו את פניה האמיתיים של הממשות. כל הקורה אותו במסעיו אינו בא אלא לאשר את אמונתו באמיתותם (כיוון שעגנון שייך לאותם אמנים המתייחסים ברצינות לכל פרט ופרט באמנותם, לא יצעד ר' יודל צעד מבלי שימצא לו מקור מדויק בספרים הקדושים. וכן לגבי כל מנהג וכל אמונת-הבל. הצדיקים המצוטטים כאן הם בשר-ודם וספריהם קיימים). שלוות-הנפש של ר' יודל אינה

מתערערת על אף כל המאורעות המשוניים ביותר הקורים אותו ואת רכבו, שהוא סגשו פנסו של דון קישוט זה, מפני שכל מה שקורה נופל במסגרת הקדושה, כפי שנאמר בכתובים. ברכתו ופקודתו של הרבי הקדוש מאפטה (ששלח אותו לדרכו) משקלה רב בעיניו מכל תהפוכות-החיים ותלאותיהם.

ציינתי קודם לכן שסיפורי עגנון וביחוד המוקדמים שבהם חדרו-רים ברוח עצבות גדולה. ב"הכנסת כלה" עולה ההומור המעודן של עגנון למקום הראשון. לעולם אין הוא מותח ביקורת ולו הקלה ביותר על התנהגות גיבורו, הגוררת אותו לתוך שרשרת אינסופית של מצבים אבסורדיים. הוא מספר את הסיפור בלי להניד עפעף ונותן לדיאלוג ולסיטואציה לדבר בעדם. הסיפורים הראשונים של "ספר המעשים" נתחברו בערך, בזמן אחד עם "הכנסת כלה", והם מהווים, כביכול, שני צדדים של אותה מטבע. אולם, אילו היה ר' יודל הדמות המרכזית ב"המשפט" של קאפקה דבר שניתן בהחלט להעלות על הדעת, היה מצפה בשלווה לדיון נוסף במשפטו. שהרי על הדיון הנוסף במשפט הקאפקאי נסבו כמה וכמה מיצירותיו של עגנון. מידה הגונה של האבסורדיות ללא כחל ושרק של "ספר המעשים" מצויה גם ב"הכנסת כלה", אלא שכאן גואל אותה ההומור, ובסופו של דבר גם הנס, שקאפקה בעצמו היה האחרון שיופתע על ידו.

כך אפוא מצטיירת יריעה עשירה בשלל פרטים מדויקים וצבעוניים, של החיים היהודיים לפני שנפרצו על-ידי התקופה המודרנית. חיים אלה לא נועדו להאריך ימים. שמונים שנה לאחר מכן נשתנה מקום-העלילה מן הקצה אל הקצה. יצחק קומר, גיבור "תמול של-שום" הוא נכדו של ר' יודל. החסידות והמסורת היהודית בכלל מתגלגלות במדרון. הדחף הנעלה נתרקן ואידיאל חדש – לידה חדשה של העם היהודי בארצו הישנה – מעורר את התלהבותם של בני הנעורים. זוהי התחלה מהפכנית, אם כי היא מתיימרת להיות בעת ובעונה אחת עם זה גם המשכו של העבר, בגלגול צורה. אין איש יודע מהו, או מה בעצם צריך להיות, מעמדה של המסורת הדתית בכל זה, שהרי גם המסורת הדתית הגיעה בבירור עד משבר. במקום שבו היא עדיין קיימת – והיא אמנם מתקיימת במידה לא מעטה – היא מסתגרת בין החומות וכמעט שאין בה כדי למשוך את העומד מבחוץ. החסידות היתה הממשות החברתית הגדולה

האחרונה, שבה הגיעה היהדות לביטוי בצורה חיה, מכוה הדחף הפנימי של אידיאה גדולה. בתחילת המאה העשרים, היתה הציונות הדתית הארץית החדשה, שנוצרה מתוך משבר החיים היהודיים בגולה ואשר קרא לגלגול חדש, מבלי להביאו, בינתיים. צירי הלידה של החברה היהודית החדשה היו עתידים להיות אכזריים ומסוכנים.

זוהי האווירה הקורמת עור וגידים ביצירת-המופת של עגנון. יצחק קומר, גיבור הספר, מגיע בצעירותו, כעגנון בעצמו, לארץ-ישראל, שבה הכל מתחלף ומשתנה בזרימה מתמדת. אין הוא יכול למצוא את מקומו שם, למרות שהוא מוכן לעסוק בכל עבודה שתוטל עליו. הוא נע בין שתי חברות – הישנה, שבירושלים העתיקה והחדשה – שבתל-אביב ובמושבות. הצד החיובי שבחיים החדשים – על הבחינות המפוקפקות שבו – נמצא, פחות או יותר, רק ברקע ואף זאת בקווים כלליים בלבד.

למעשה תכנן עגנון לעשות את חיי התלוצים במושבות ובקיבוץ-ציונים המתפתחים למרכזו של רומן נוסף, כמובטח בסוף הספר "תמול שלשום". אולם יצירה כזאת לא הופיעה וכך נותרו בידינו בעיקר תלאותיה של נשמה אבודה, המתוארות, בפירוט רב ביותר, בתערוכת של מלנכוליה והומור.

חושיו של עגנון ערים לריקנות המלנכולית הנפערת גם בתוך הפעלתנות הטרוזדה של החיים החדשים בארץ-ישראל. הגיבור שלו מחפש כל הזמן איוו התגשמות, שאינו יכול להגדיר את טיבה. הוא מגיע לירושלים ואווירתה הקסומה מושכת את לבו. הרפתקאותיו שם – שהן הרפתקאות של אדם חסר-מנוח, המחפש גאולה לנפשו, בסביבה הקופאת על שמריה – מהוות את גרעין הספר. הוא מתאמץ לקשור יחס אמיתי לעולם המסורת, שגראה כאילו הוא טומן לו בחובו את ההבטחה להגיע אל המנוחה. אך הכל לשווא. משהו אינו כשורה מלכתחילה; משהו המבוטא בבחירות סימבוליות בהתרחשויות הסוריאליסטיות, הקורות בינו לבין כלב-חוצות. הכל מתחיל בבדיחה מקרית ומסתיים כטרגדיה. קומר אינו חש כלל במה שעולל לכלב, כשכתב על גבו, במכחול הצבע שבידו, ומתוך בדיחות הדעת, את המלים "כלב משוגע". המחבר מראה באמנות רבה, כיצד הפכה הכתובת, שהכלב אינו יודע על קיומה, לכלי ההרס של חיי הגיבור וחיי הכלב גם יחד. חקירותיו של הכלב מהוות את ההשלמה ואת

המשקל-שכנגד לחויותיו וחיפושיו של יצחק קומר – שסופן רע ומר.

בניינם של חיים חדשים הוכרו על-ידי הציונות, אולם חלילה לנו מלומר כי חיים אלה מוצגים כאילו באו על הגשמתם במקום כלשהו ביצירת עגנון. ניתנים הדברים להיאמר, כי ביצירת עגנון הציונות היא אמנם משימה אצילית ביסודה. אך נידונה לכשלון ואילו כל היתר בחיים היהודיים, הוא עוד גרוע מזה, דהיינו – שקר וכזב. אשר לחיים הישנים, עם כל תפארת-העבר, אין בימינו כל דרך חזרה אליהם. הסיפורים והרומנים של עגנון, במידה שהם מתרחשים בהווה, נעים בין שני הקטבים האלה של אי-היכולת. הגעועים אינם פתרון. לא די במודעות של גדולת העבר שלנו כדי לשמש מפתח לפתרון בעיותינו. אי-שם נמצא אולי המפתח, אולם אין הוא ניתן לשימוש וטרם נמצא מי שיוכל להתקינו בצורה המתאימה.

אין מקום שבו מתוארת התעייה הזאת, שבין עבר לעתיד ביתר דייקנות מאשר בכרך האחרון של הטרילוגיה העגנונית "אורח נטה ללון" (תרגומה המצויין של יצירה זאת לגרמנית מילא תפקיד מכריע בהחלטה להעניק לעגנון פרס נובל). לעומת "תמול שלשום", שמקומו בשנים שלפני מלחמת-העולם הראשונה, הרי ספר זה מספר את קורותיו של ביקור שערך המספר בעיר מולדתו, אחרי שנעדר ממנה עשרים שנה. בין היצירות המלנכוליות הרבות של עגנון, זוהי המלנכולית מכולן. הספר הופיע בשנת 1939, שנתיים לפני שהקהילה המתוארת בו הושמדה על-ידי הגרמנים. אולם מה שאנו רואים בו הוא שקיעתה של עיר יהודית לפני שטבעה בדם. המספר בא כאורה מארץ-ישראל. כאשר יצא לפניו בעקבות הבשורה הציונית באורה מארץ-ישראל. היה מעשה זה עצמו באותה שעה סימן נית ועזב את עיר מולדתו, היה מעשה זה עצמו שלמאבק ולפולמוס לחיים יהודיים במובנם ההיובי ביותר. משום שלמאבק ולפולמוס של אותם ימים היתה כתובת ומשמעות. אולם עתה, בשבוס – שם שאינו אלא בוצ'אץ' במסווה שקוף – הפכו החיים מרוקנים, בטלים ועלובים. העיר שוקעת מתוך השלמה ורגשי טינה ואפילו הבטחות הציונות נעשו מפוקפקות.

השנה היא שנת 1930 והמחבר עצמו סבל במאורעות 1929 בירושלים. תכליתו של ביקור זה איננה מתבררת, וביסוד של דבר זהו ביקורו של אורח נטה ללון למרות שהוא שוהה בעיר כמעט שנה

שלמה. נראים הדברים שתמונת-עירו אף פעם לא עזבה אותם, ובשעת הפסקה בחייו בארץ-ישראל החדשה, רצה לחזור ולראות את העיר, אשר בה נטועים כה רבים משורשיה. אולם שוב אין הוא מוצא את אשר למענו בא. תהת זאת הוא נפגש באימת השקיעה והגיוון, שצדה האפל לא נגרע מהיותה עיוורת לרצת, המצפה לה בסופה. המספר מגיע למקום, מלא זכרונות חיים של עירו, כפי שהיתה בנעוריו.

הצרימה הקשה של הישן לעומת החדש, של החיים במלאותם לעומת הגיוון הגמור – נמצאת במרכזו של סיפור המעשה. על כל צעד ושעל נדחק זכר ימים עברו לתוך גסיון ההווה של האורח. פנים-אל-פנים עם הממשות העגומה של עירו הוא מבקש לקיים איוו רציפות עם העבר שנמוג ואיננו. אם, כפי שאמרת, נכשלו מאמציו של קומר בירושלים, הרי ביתר שאת ובהכרחיות חזקה יותר, נידון לכשלון נסיונו של המספר בעיר-מולדתו. הוא פותח כאן בחיים שכל כולם אשליה – דבר המתגלה באופן אירוני במהלך הסיפור.

הסיפור חדור באירוניה מתחילתו ועד סופו. במרכזו געגועיו – בית-המדרש הישן, שהמפתח אליו נמסר לו במשיכת-כתפיים של זלזול, על-ידי הגבאים העומדים להגר מן העיר אל העולם הגדול. האנשים היחידים שהצליח לשדלם לבוא ולמלא את הבית, הם אלה העניים מכדי להסיק את בתיהם במשך החורף הארוך והבאים להתחמם בבית-המדרש הישן, שהמחבר משלם את דמי הסקתו. מפתח בית-המדרש הישן הולך לאיבוד ואת המפתח השני שעשה, הוא משאיר אצל הקומוניסט, שעלה לארץ-ישראל עשר שנים קודם לכן כציוני נלהב, אולם אחרי סבל ואכזבה חזר לעירו. באיש זה מוצא צד החובה של הציונות את דברו. כלומר, לפי עגנון – שלטון המליצות הריקות והדיבור גבוהה גבוהה, שאין להם תולדה למע-שים ושעליהם המטיר עגנון קיתונות של שופכים ברבים מכתביו על יהודי זמננו. ובכן, המספר משאיר את המפתח החדש לבית-המדרש הישן בידי הציוני לשעבר שהפך קומוניסט. אין הפלא רב כל-כך, כאשר בהזרתו לירושלים נמצא המפתח הישן שאבד, במפ-תיע, או שמא לא כל-כך במפתיע, בתוך ילקוטו. בניגוד ל"תמוול שלשום" מרמז הרומן שלפנינו לכך שאמנם ישנו מפתח, אם כי אין הוא מתאים בשום מקום בארץ החדשה. אולם ישנו כאן רמז

מסותר, גם אם חרישי הוא ביותר, לתיקון ותשובה משיחיים כמאמר תז"ל: "עתידיים בתי כנסיות ובתי-מדרשות שבחוצה לארץ שיקבעו בארץ ישראל".

כפי שציינתי נכשלו ביסודם מאמציו של המספר להקים קשר אמיתי וחיוני, עם בני עירו, ביהוד עם אלה שהכיר בנעוריו, או עם קרוביהם. הסיבה לכך יכולה להיות, שכבר לא קיימת ממשות אמיי-תית בשבוס והחיים שם לבשו במידת-מה צביון של היי-רפאים. אולם מצוי כאן גם גורם אחר: המפתיע ביותר הוא שהמספר גמור אומר לבנות את הריסות העבר. הוא בא כאורח מתחום החיים החדש-שים אולם אין הוא מביא בכנפיו שום בשורה שתיתן משקל לפעור-לתו. לא רק האנשים שהוא נתקל בהם הנם נוקשים ואיטיים. הוא עצמו נדבק באווירה הזאת. אם כי הוא קושר ידידות לשעה עם קבוצת-חלוצים המתכוננים לעלייתם לארץ-ישראל, נשאר ביקורו אצלם בגדר אפיזודה רומנטית. האלם והיעדר-התגובה של רוב האנשים האחרים שהוא נפגש בהם, מושך אותו יותר. לבו יוצא אליהם. כך נפרשת בפנינו תמונת חייה של יהדות-פולין בעיירה קטנה, על סף השואה, תמונה המצוירת בחיבה רבה ובכנות שלמה. אי-שם בסיפור אומר המספר: "בקטנותי רואה הייתי כל מה שבי-קשתי לראות. גדלתי קצת נתמעטה ראייתי ולא ראיתי אלא את שהראו לי. עכשיו איני רואה לא את שאני מבקש לראות ולא את שמראין לי". מה, אפוא, הוא רואה? זהו עניינו של הספר.

מגמות עיקריות בכתבים מאוחרים

אלה הם כמה מן העניינים העיקריים ביצירתו של עגנון, לפני שעוצמתה המלאה של המהלומה של השמדת יהדות אירופה הגיעה לתודעתו. רוב רובם של כתביו המאוחרים לא כונסו עדיין והם מפוזרים בכל מיני ירחונים ועיתונים יומיים. יתר-על-כן, כמות ניכרת מכתביו לא נתפרסמה עדיין כנראה. ברצוני לעמוד על שתי מגמות העולות בהבלטה מתוך הכתבים המאוחרים הללו.

בראש וראשונה נמצא כאן הדחף השולט להדגיש את קיום המצוות בחיים היהודיים. קודם לכן התייחס עגנון לדבר זה, במידה רבה, כאל עניין המובן מאליו. אולם עתה ניכרת השתדלות, חולנית כמעט, לשמר כל אחד ואחד מפרטי המצוות בסיפור המעשה שלו,

השתדלות אשר לעתים רחוקות בלבד יש לה נגיעה להתפתחותו של סיפור המעשה, המסוים. עם כל השלמות הלשונית עוצרת הנשימה של הפרטים הללו, נראה שיש בהם יותר עניין לחוקרי הווי וסגנון עברי, מאשר לקוראי הספרות. ישנו כאן נסיון קדחתני לשמר לדורות הבאים את צורות החיים שנדונו לכליה. זהו חזיון עצוב.

עניינה של המגמה השנייה הוא בהתרחבותו המזרחית של המבט-אחורנית של עגנון. אין הוא מסתפק עוד בסיפורם של ארבעת או חמשת הדורות האחרונים, אלא הוא חוזר מהלך גדול אחורנית. כך, למשל, מעמיד הוא פני עורך זכרונות-המשפחה של אבות אבותיו וברך זאת הוא מגיע לתיאור מאורעות חשובים בתולדות ישראל, בארבע מאות השנים האחרונות. או שהוא נוטל על עצמו לספר, כביכול, את תולדות נשמתו, דרך כל גלגוליה, למן בריאת העולם. הוא היה נוכח בכל מקום ובכל שלב של תקופת התנ"ך והתקופה שלאחריה. מתוך הזדהות חזקה עם העם היהודי הוא נותן לנו עדות של עד ראייה, על האירועים שריתקו ביותר את מבטו, המשתרע על-פני אלפי שנים. אוטוביוגרפיה מטא-היסטורית זאת כלולה בספר "הזרם וכסא" שקטעים ארוכים ממנו פורסמו במשך השנים האחרון-נות. בעוד שלגבי כל כתביו הקודמים ניתן לומר כי מעולם לא היתה בהם הזדהות גמורה של המחבר עם המספר, הרי מתח זה, שנבע מהיעדר ההזדהות הגמור, נעלם עכשיו. גם היסוד הסיפורי של כתיבתו איבד אחד ממימדיו – בהופכו לכרוניקה המספרת במישרין את קורות ה"אני" של המחבר. יותר משהוא מגולל לפנינו סיפור, ישנה כאן הצגה בלתי דיאלקטית של מאורעות. זה בצד זה. כל אחד בפרק נפרד ותחת כותרת לעצמו.

יצירה זאת נראית לי מזוהה ביותר, אולם לא הייתי רוצה לאמוד את ערכה הספרותי, לפני שתצא לאור בשלמותה. עם זאת, דבר אחד ברור הוא. ההתייחסות הדיאלקטית של המחבר אל נסיונותיו ואל המסורת שלו, שהיתה שלטת כל-כך ביצירותיו הקודמות, איננה עוד, ותכל. שכן, אילו היה עלי לומר במלה אחת, מהו, לדעתך, גרעין גאוניותו של עגנון, הייתי אומר שזוהי הדיאלקטיקה של הפשוט.